

Конспект лекцій з курсу «Соціологія міста»

Тема 1. Місто та міський спосіб життя

Класичні підходи до аналізу міста. Чиказька школа. Некласичні підходи до аналізу міста. Що таке місто? Визначення та метафори. Міський спосіб життя та його варіації.

Українське слово «місто» означає «місце», часто – спеціально підготовлене («замостити»). Тут близькими значеннями виступають – «площа», «базарна площа», «ринок». Одне із значень – «місце для зупинки, стоянки (*place for stay*)».

Слово «город» спочатку означало «огорожу», «паркан», «обгороджене місце», пізніше – власне «місто», під яким розумілося велике поселення з будинками, обгороджене фортечною стіною. Словами того ж кореня (спільнослов'янське «*gordъ*» і «*ghard*» в індоєвропейській прамові) є «город», «жердина», а також німецьке «*Garten*» і англійське «*garden*» (сад), албанське «*garth*» (огорожа), готське «*grhas*» (будинок).

В енциклопедії Брокгауза і Ефрона про місто («город») вказано, що «слово це здавна позначало поселення, штучно укріплене тином або валом і ровом для захисту від ворожих нападів. Г. служив притулком на час небезпеки і для мешканців сусідніх, незахищених сіл (звістки про це зустрічаються в пам'ятниках навіть кінця XV ст.). Крім укріплень, Г. довго нічим суттєво не відрізнявся від сіл, що оточували його; обивателі його нарівні з сільськими жителями займалися хліборобством і скотарством; назва городян відрізняло їх від поселян тільки за місцем їх проживання».

У відмінностях етимології слів «місто» і «город», таким чином, можемо відзначити різні соціально-історичні умови формування міст і, відповідно, різне бачення того, що складає сутність міста. В одному випадку це – захист від зовнішнього нападу, в іншому – специфіка діяльності (торгівля). Цікаво при цьому, що в деяких слов'янських мовах, де основним є «місто», слово «город» може бути присутнім як позначення його укріпленої (а нині – просто старої, історичної) частини – фортеця, цитадель (наприклад, відповідно, «*mesto*» і «*hrad*» у чеській мові).

Аналізуючи сучасне слововживання, можна відзначити, що місто досить однозначно визначається через такі ознаки:

- великий населений пункт;
- переважно несільськогосподарська діяльність його мешканців;
- відповідний адміністративний статус.

Посилаючись на Пітера Лангера, О. Трубіна виокремлює такі метафори міста як «базар», «джунгли», «організм» і «машина».

Базар. Метафора міста як базару виражає не стільки економічне підґрунтя існування міста, скільки багатство можливостей, які надаються ним та активність, що здійснюється в ньому. Тому при аналізі «міської різноманітності», позначеної в даній метафорі, зазвичай звертаються до Г. Зіммеля, а не до М. Вебера, наприклад. Зворотною стороною «базарного розмаїття» виступає «базарна дикість», коли цінності терпимості, взаємного інтересу, свободи тощо поступаються місцем прагненню до прибутку за будь-яку ціну, а слабкий рівень соціального контролю в місті сприяє поширенню негативних проявів соціального життя. Невипадково, що саме слово «базар» відсилає не до західних образів ринку як чогось середнього між святом і цивілізованим супермаркетом, а до не завжди зрозумілих (а тому потенційно небезпечних) форм «східної торгівлі».

Джунгли. В даному випадку акцент робиться на небезпеці і нелюдських умовах міського життя – місто розуміється як місце боротьби за існування. Очевидно, що найбільш близьким до такого бачення міста є екологічний підхід чиказької школи. Примітно, що поширеність метафори джунглів сягає до однойменного роману Ептона Сінклера, який був опублікований в 1906 році за результатами «творчого відрядження» письменника до Чикаго.

Організм. Ключовими значеннями цієї метафори є «цілісність» та «природність». Місто тут – єдиний організм, що еволюціонував від якихось початкових до сучасних форм. Як і в соціології Г. Спенсера, для міста, як і для будь-якого організму, «штучне» втручання в його функціонування небажане – зі своїми проблемами воно впорається саме, тоді як спроби цілеспрямованого впливу на міське життя можуть зруйнувати «крихку рівновагу» міського життя.

Машина. У даному випадку підкреслюється штучний, рукотворний характер міського середовища. А тому передбачається, що місто спроектоване і діє для реалізації інтересів його творців та/або тих, хто ним керує, по-перше, і що воно може бути зміненим людськими зусиллями, якщо перестане задовольняти необхідні потреби. Дана метафора явно артикулює політичний контекст розгляду міста, причому, зазвичай протиставляючи місто як машину – «іграшку в чужих руках» або «бездушний механізм» – потребам і сподіванням його звичайних мешканців. Із сучасних авторів найбільш відомим автором, що використав дану метафору, є Харві Молоч з його роботою «Місто як машина зростання».

Доповнити запропонований список можна, звернувшись до напрацювань міської антропології (*urban anthropology*), яка, окрім традиційного для антропології застосування включеного спостереження як основного методу збору інформації, сповідує так званий «холістичний підхід»: у той час як соціологія зазвичай акцентує увагу на дуже конкретних

елементах міського життя, міська антропологія прагне до формулювання узагальнень, що включає її до ширшого міждисциплінарного контексту міських досліджень в цілому.

Антропологічні узагальнення інтерпретацій міста призвели до формулювання низки метафор, здатних «схоплювати» сутність міста в цілому або у певних важливих аспектах. Так, відома антрополог Сета Лоу систематизує їх, називаючи найбільш поширені:

Етнічне місто. Уявлення про місто або міські райони як населені переважно представниками однієї етнічної групи. Зазвичай дослідження в даному випадку має центром своєї уваги ті чи інші етнічні спільноти – підхід, найкраще реалізований у класичних дослідженнях спільнот. Трактуювання міста як «етнічного» зазвичай більшою мірою є початковим припущенням або стереотипом, ніж емпірично фіксованим висновком.

Розділене місто (divided city). У даному випадку образ міста підкреслює наявність у ньому істотного соціального розшарування, що виражається, серед іншого, в просторовій сегрегації жителів. Одним з останніх прикладів, що підтверджують правомірність такого бачення, є дослідження Нью-Йорка, проведене М. Кастельсом та Д. Молленкопфом і представлене в їх роботі «Дуальне місто: Реструктуруючи Нью-Йорк».

Гендерне місто (gendered city). Більш точним перекладом, ймовірно, було б «гендерно марковане» або «гендерно стратифіковане». У будь-якому випадку йдеться про те, що місто є місцем, орієнтованим, насамперед, на чоловіків, тоді як жінки (а також меншини, бідні, діти та ін.) посідають у ньому підпорядковане становище. У той час, коли чоловіки мають право практично на будь-який міський простір, жінкам відводиться лише специфічна його частина – будинок, магазини, дитячі садки тощо. У певних місцях (і тим більше в певний час) жінкам взагалі буває небезпечно з'являтися без супроводу.

Місто, яке суперничає (contested city). У даному образі міста підкреслюється той факт, що місто виступає майданчиком для вираження і суперництва різних інтересів – від політичних до естетичних. Відповідно, предметом аналізу в даному випадку виявляються способи вираження інтересів різними групами і форми, яких набувають конфлікти між сторонами. Своєрідним маркером даного бачення міста може виступати відоме словосполучення, введене в мову опису міста А. Лефевром – «право на місто».

Деіндустріалізоване місто. Дане бачення міста підкреслює розгляд міста як місця, яке сформоване індустріальною економікою, і відчуває серйозні проблеми у зв'язку з її занепадом. Найбільш відомим прикладом деіндустріалізованого міста є Детройт – колись столиця американського автомобілебудування, а зараз – місто, що заслужило назву «міста примар» з близько 80 тис. напівзруйнованих і покинутих будівель, що скоротило своє населення з 1,8 млн. на початку 1950-х до 700 тис. в 2012, і вимушене продавати свої руїни Голівуду як декорації для фільмів про постапокаліптичне майбутнє.

Глобальне місто. У розгляді міста як глобального очевидний акцент робиться на його ролі в сучасній економіці. Підкреслюється, що економічна активність міста має значення не тільки з точки зору його самого або країни чи регіону, до якого «належить» місто, але з точки зору світу в цілому. Це знаходить вираження, серед іншого, у складі та структурі міського населення, способах освоєння територій тощо. Нерідко таке місто називають також «містом корпорацій» (*corporate city*).

Інформаційне місто (informational city). Образ інформаційного міста відомий найкраще, мабуть, завдяки роботам М. Кастельса. Місто виступає привілейованим місцем виробництва, функціонування, розповсюдження, споживання інформації в глобальному масштабі. Проте до його характеристики як глобального у інформаційному відношенні додається ще ряд особливостей. По-перше, місто виробляє інформацію про себе, що виступає чи не головною складовою його образу. А по-друге, саме міське життя найбільшою мірою пронизане інформаційним обміном на основі нових технологій, що призводить до зменшення «живої» людської взаємодії. На зміну йому приходять, з одного боку, збільшення можливостей участі в різного роду мережах взаємодій, не пов'язаних з просторовими обмеженнями, а з іншого, – відчуження жителів один від одного, супроводжуване зростаючим страхом Інших і прагненням відгородитися від них.

У дослідженнях, пов'язаних з міським плануванням і архітектурою, нерідко можна зустріти такі метафори, як «модерністське місто» або «колоніальне місто», «постмодерністське місто» (з найрізноманітнішими інтерпретаціями – від акценту на символічному споживанні до поліцентричності), «місто-фортеця» тощо.

Як відомо, в соціології міста отримала поширення зіммелевська інтерпретація міста, про що свідчить діяльність Чиказької соціологічної школи. Її представники також виходили з трактування міста як втілення сучасного суспільства. Якщо інші класики говорили про суспільство в цілому, розуміючи міське життя як його окремий випадок, не вартий спеціальної уваги, то чикагці саме місто поставили у центр дослідницького фокусу – що можна було б позначити як відмінність між дедуктивною й індуктивною логікою. Так, у своїй відомій роботі «Місто як соціологічна лабораторія» Р. Парк пише: «Місто завжди описували як природне житло цивілізованої людини. Саме в місті людина створила філософію і науку й стала не просто раціональною, але витонченою істотою. Це, відповідно, означає, що саме в міському середовищі – у світі, який людина сама собі створила – людство вперше піднеслося до інтелектуального життя й набуло тих рис, які найбільше відрізняють його від тварин і первісних людей. <...> Місто підсилює, простягає й виставляє напоказ людську природу у всіх її різноманітних проявах. Саме це й приваблює, або навіть притягує, до міста. І саме це робить

його найкращим з усіх місць для розкриття прихованих людських сил і для вивчення людської природи й суспільства».

Загалом Р. Парк і його колеги повторюють зіммелевську інтерпретацію міського життя: вимушеність співіснування великих мас людей на обмеженій території породжує емоційні перевантаження, і людина в якості своєрідного психологічного захисту навчається бути менш залученою до навколишньої дійсності, що сприймається як недружелюбність, відчуженість, байдужість, індивідуалізм тощо. Так, Р. Парк писав: «У місті, де звичай витіснений громадською думкою і позитивним законом, людина змушена жити, радше, своїм розумом, ніж інстинктом або підкоряючись традиції. В результаті з'явилася особа індивідуальна – індивід – мисляча й діюча. Селянин, який приїжджає в місто, щоб працювати й жити там, безсумнівно, звільняється від контролю звичаїв своїх предків, але разом з тим його більше не підтримує колективна мудрість сільської спільноти. Він тепер сам по собі. Випадок з селянином є типовим. Кожна людина в місті тією чи іншою мірою – сама по собі».

Відповідно, місто виявляється «за визначенням» різноманітним за складом жителів, «сутнісний» індивідуалізм яких перешкоджає тому, щоб міська спільнота могла розглядатися як певна єдність. Місто можна і потрібно розглядати як осередок різних спільнот, які ведуть одна з одною боротьбу за виживання, за власну «нішу» в міському середовищі й міському житті тощо – ідея, відома під назвою «екологічного підходу» в соціології міста. Саме таким дослідженням і присвячені роботи представників чиказької школи – гетто, нетрі, меншини тощо. Зазначені спільноти є об'єднаннями, що можуть бути побудованими, як мінімум, на двох підставах. По-перше, на основі належності до етнічних груп, які виступають, по суті, засобом адаптації «нових городян» до умов промислового міста. По-друге, на підставі спільних інтересів.

Підсумовуючи напрацювання своїх колег з чиказької школи, в роботі 1938 року «Урбанізм як спосіб життя», Луїс Вірт говорить про три принципових для міста і міського життя чинники – чисельності населення, його щільності й гетерогенності. Їх поєднання сприяє тому, що в місті йде найгостріша боротьба за простір, а різні частини міста наділяються специфічними функціями. Тому місто нагадує мозаїку соціальних світів, і «не існує групи, яка має нерозділену лояльність індивідуума». Не є такою групою і міська спільнота, оскільки не являє собою єдності. Л. Вірт пише: «На тлі зникнення територіальних одиниць як основи соціальної солідарності ми створюємо одиниці (об'єднання) за інтересами. Тим часом, місто як спільнота розпадається на серію тонких сегментних зв'язків, накладених на територіальну основу з визначеним центром, але без визначеної периферії, і системою розподілу праці, яка значно переважає кордони найближчої місцевості і за своїм масштабом є всесвітньою».

Питання для самоконтролю:

1. Які існують класичні підходи до аналізу міста?
2. Назвіть основні ідеї чиказької школи.
3. Схарактеризуйте некласичні підходи до аналізу міста.
4. Порівняйте різні визначення міста?
5. Що таке міський спосіб життя?
6. Які існують варіації міського способу життя?

Тема 2. Дослідження міських спільнот.

Дослідження спільнот та сусідств: основні зауваження. Класичні дослідження спільнот. Субкультурний та мережевий підходи у дослідженні спільнот.

Вивчення спільнот становить важливу частину соціологічної традиції і суміжних досліджень. Найбільш очевидні трактування спільнот можна знайти в роботах Ф. Тенніса та Е. Дюркгейма, які асоціювали їх з традиційним суспільством (*Gemeinschaft*), соціальність в якому базується на особистих зв'язках, безпосередніх міжособистісних взаємодіях, сильній ролі колективної свідомості та неформальному соціальному контролю. Відповідно, в сучасному суспільстві (*Gesellschaft*) такий тип соціальних зв'язків багато в чому втрачає своє значення під натиском породжених капіталізмом загальної раціональності, функціональності та індивідуалізації.

Очевидно, що навіть у сучасних класиках соціології містах спільноти продовжували відігравати суттєву роль – не випадково багато досліджень представників чиказької школи мали своїм предметом різноманітні гетто, нетрі тощо – утворення, в яких «формальний» порядок знеособленого масового суспільства доповнювався, переломлювався і навіть заміщувався «неформальним» порядком спільноти. Однак, на рівні теорії сутність міського життя все одно інтерпретувалася як звільнення від диктату традиційного суспільства. Як пише У. Фланаган, «напрацювання досліджень спільнот, проте, ясно показали, що класична модель Вірта не пов'язана із спільним досвідом більшості міських жителів». І ця ситуація дуже показова, оскільки сам Л. Вірт зі своєю роботою «Гетто» виступає одним із класиків досліджень спільнот. Тому й самі ці дослідження (*community studies*) виявилися відносно самостійною галуззю соціального знання.

Однозначного визначення поняття спільноти не існує. Так, наприклад, Оксфордський словник з соціології пропонує лише найбільш загальну дефініцію: «Поняття спільноти передбачає певним чином впорядкований набір соціальних зв'язків, заснованих на чому-небудь спільному для всіх учасників даних відносин; як правило, це спільність ідентифікації».

Дослідники виділяють два основні акценти у визначенні спільнот. Підхід Ф. Тенніса виявляється *функціональним*, таким, в якому головним є якість соціальних зв'язків, у той час як поширеним є й інше бачення спільноти – *структурне*, яке відштовхується від його інтерпретації як такої, яка має в своїй основі спільність території, економічних інститутів і власних органів управління. Відповідно до іншої класифікації, запропонованої Д. Хілларі на підставі 94 виявлених визначень, можна говорити про три типи визначень спільнот, які вважають основними територію (1), спільну культуру, цінності (2) та стійкі соціальні взаємодії (3). У роботі 1971 «Спільнота в Америці» Р. Уоррен пропонує певну систему координат, що складається з чотирьох вимірів. Перший описує ступінь залежності або незалежності спільноти при виконанні її основних функцій від одиниць, що не входять в дану спільноту. Другий показує, якою мірою збігаються або не збігаються сфери дії обцинних одиниць. Третій вимір відображає ступінь психологічної ідентифікації індивіда зі своєю спільнотою. Четвертий – структурні та функціональні зв'язки між різними одиницями спільноти. У дослідницькій практиці вивчення спільнот зазвичай поєднують в собі різні варіанти інтерпретації і стосуються цілком конкретних і «очевидних» спільнот – нерідко не претендуючи на узагальнення, які виходили б за межі окремих випадків.

Якщо виходити, як мінімум, з назви, то одним з перших джерел у дослідженнях спільнот можна вважати збірник праць Американського соціологічного суспільства за 1926 рік під редакцією Е. Берджеса, який має назву «Міська спільнота». До цієї збірки увійшли такі тексти як «Міська спільнота як просторова конфігурація і моральний порядок» Р. Парка, «Підйом міської спільноти» Н. Граса, «Місто як спільнота: вступ до дослідницького проекту» С. Норт, «Локальна спільнота як одиниця планування міських районів проживання» К. Перрі та ін. Резюмувати викладені у збірнику ідеї можна, більш детально зупинившись на двох представлених у ньому текстах.

З одного боку, Р. Парк розвиває екологічний підхід і повторює ідею Е. Дюркгейма про органічну солідарність: «Тільки коли кожен індивід вимушений зосереджувати свою увагу на якій-небудь вузькій області спільного людського досвіду, тільки коли він привчається докладати свої зусилля на певному невеликому сегменті спільної задачі, тільки тоді може підтримуватися та найширша кооперація, якої вимагає цивілізація». Вказуючи на «кооперацію», Р. Парк, проте, бачить місто як таке, що складається з різних спільнот: «Чайнатаун, Маленькі Сицилії та інші так звані “гетто” <...> неминуче створюються умовами і тенденціями житті міста».

З іншого боку, Сесіл Норт підкреслює, що питання про те, чи є місто спільнотою, залежить від того, як ми визначаємо спільноту. Вона пише: «В усіх коннотаціях терміну “спільнота”, чи маємо ми на увазі популярне або наукове слововживання, фундаментальним є

його визначення як групи людей, що проживають на певній території і відрізняються значним ступенем єдності перед лицем важливих життєвих викликів». Вражаюча різноманітність різних стилів, мов, звичок і схильностей, суперництво між собою різних расових, етнічних, релігійних груп, яке нерідко обертається насильницькими діями тощо, є реаліями життя сучасного міста. Тому не дивно, що дослідникам складно бачити в місті хоч яку-небудь подобу єдності.

Проте така точка зору не бере до уваги деяких принципово важливих для сучасного суспільства аспектів соціальної єдності. Розглядати останнє як обмежене виключно ситуаціями простих міжособистісних відносин означає ігнорувати найбільш важливі елементи нинішнього соціального порядку, в якому більшість взаємодій, що підтримують соціальну інтеграцію, є безособовими. Локальність стає все менш самодостатньою – представник місцевої спільноти виявляється в той же самий час представником народу і держави, і саме це справляє більший вплив на те, яким чином людина задовольняє свої життєві потреби. Це стосується й економічного життя, яке зазвичай визначається ззовні локальної спільноти, релігії як частини більш широкої культури тощо. У цих умовах місцева громада сама не в змозі повністю задовольнити потреби індивідів або вимагати від них виняткової лояльності.

Всі ці фактори ставлять питання про те, чи можна взагалі розглядати місто як спільноту. Відповідаючи на нього, С. Норт пише: «Замість того, щоб намагатися відповісти на питання про те, чи є та чи інша локальна група спільнотою, ми повинні визначити, якою мірою група являє собою спільноту, і ми маємо в своєму розпорядженні об'єктивні одиниці для виміру для визначення цього ступеня». За логікою автора, такими критеріями є спільна активність членів групи з реалізації тих чи інших групових інтересів (економічних, релігійних, політичних, культурних тощо). У даній інтерпретації, як бачимо, легко розпізнати риси майбутніх концепцій, які вважають спільну дію чинником, який конститує спільноту (А. Турен, М. Кастельс та ін.).

У дослідженнях міських спільнот класичними вважаються роботи «Янки-Сіті» У. Л. Уорнера, «Південна глибинка: Соціально-антропологічне дослідження касти й класу» Е. Дейвіс, Б. Гарднер і М. Гарднер, «Міддлтаун: Дослідження сучасної американської культури» та «Міддлтаун в часи змін: Дослідження культурних конфліктів» Р. С. Лінда і Х. М. Лінд, «Плейнвілль, США» Дж. Уеста. Основним завданням своїх досліджень автори бачили опис та аналіз свого об'єкта як компактної моделі «устрою» суспільства в цілому, відповідно, принципово важливою виявлялася необхідність вибору типового об'єкту. Однак для нас важливо підкреслити той факт, що в якості таких об'єктів в кожному випадку обиралися невелике місто, чії жителі все одно були неоднорідними, а значить, не становили спільноти в сенсі «моральної єдності». До того ж у зазначених дослідженнях складно простежити взаємодії з іншими спільнотами, в межах яких і формулюється спільна ідентичність.

Одним з найбільш ранніх емпіричних досліджень суто міських спільнот є робота Вільяма Уайта 1943 року «Суспільство на розі вулиці», присвячена вивченню соціальної структури італійської громади в Північному Бостоні. Дослідження показало існування важливих відмінностей у сприйнятті того ж самого місця «зовні» і «зсередини» тими, хто там живе. Так, зокрема, виявилось, що те, що для зовнішнього спостерігача виступає елементами дезорганізації і морального занепаду, для члена спільноти виявляється інтегративним і стабілізуючим чинником. Так, наприклад, володіння мистецтвом обходити закон, властиве більшості представників спільноти, оберталось специфічним розумінням порядку і того, що є гідною поведінкою.

Згодом з'явилося безліч робіт на цю тему, що дозволило у 1979 році Б. Веллману і Б. Лейтону констатувати підтвердження факту, що городяни, як і раніше, пов'язані сусідством, як і раніше, мають відчуття локальної громади і, як і раніше, використовують сусідські зв'язки для спілкування та підтримки. Такий стан речей особливо характерний для дискримінованих верств (чорношкірих, представників етнічних меншин, жінок тощо), для представників яких визнання в сім'ї, громаді, серед сусідів виступає свого роду компенсацією за неможливість самореалізації «зовні».

Міські спільноти як територіально локалізовані утворення в західній традиції концептуалізуються як «сусідства» («*neighborhoods*»). Один з провідних представників даного напрямку Альберт Хантер визначив сусідство, як «унікально зчеплені ланки соціально-просторової організації, на які впливають сили та інститути величезного суспільства і рутина щоденного життя». Він наполягав на тому, що не всі люди, що живуть неподалік один від одного, утворюють сусідства і входять до них, і розглядати сусідство поза соціальним контекстом в жодному разі не можна.

Дослідження свідчать, що внаслідок різних причин люди різною мірою включені в життя сусідства. Так, чим більше людина контактує з друзями, знайомими, колегами, родичами, людьми, які об'єднані спільними інтересами тощо, тим менш значущими для неї виявляються сусідські зв'язки. Поза домом частіше проводять час більш освічені городяни, молодь, чоловіки, відповідно, сусідство виявляється більш важливим для пенсіонерів і домогосподарок. Також дослідження показують більшу зацікавленість в сусідських зв'язках представників робітничого класу, ніж це має місце у представників середнього класу.

Відрізняються також і типи сусідських об'єднань. Традиційно вважалося, що сусідства об'єднуються, насамперед, за етнічною ознакою, проте далеко не завжди локальні спільноти виявляються етнічними об'єднаннями. Дослідження Геральда Саттлса привели до висновку про те, що територіальна ідентичність створює солідарність, засновану на спільному місці проживання, яка виявляється сильнішою за етнічні й расові відмінності. Він пропонує поняття

«оборонне сусідство» (*«defended neighborhood»*), під яким розуміється така (поліетнічна) локальна спільнота, яка відчуває свою єдність на тлі зовнішніх (реальних чи удаваних) загроз – навіть, якщо джерелом таких загроз виявляються представники тих самих етнічних груп, що і члени спільноти. «Оборонні сусідства» можуть виявлятися в різних формах, бути результатом різних причин, істотно варіюватися за чисельністю і складом – ключовим чинником їх формування є зовнішні по відношенню до спільноти обставини. Це ж, однак, і перешкоджає тому, щоб розглядати їх як спільноти в повному розумінні слова, оскільки зміна зовнішніх обставин може призвести до того, що така спільнота перестане існувати.

Крім оборонних сусідств Г. Саттлс виділяє такі форми об'єднань як «близькі сусіди» (*«face block»*) і «спільнота з обмеженою відповідальністю» (*«community of limited liability»*). У першому випадку йдеться про тих, хто залучений до рутинних практик, пов'язаних з місцями, близькими до будинку, кого знають в обличчя, а часто і на імя. Межі спільноти зазвичай позначають територію, де дозволено гуляти дітям.

Термін «спільнота з обмеженою відповідальністю» було введено в науковий обіг у 1961 році М. Яновіцем у роботі, присвяченій ролі місцевої преси у функціонуванні міських поселень. Основна ідея даної роботи полягає в тому, що, по-перше, спільнота може бути результатом «зовнішнього» сприйняття і визначення. Так, наприклад, журналісти, землевласники або власники житла, місцева влада та політики, різні соціальні служби, в тому числі органи освіти, медицини, соціального захисту тощо визначають місцевих жителів, які проживають на певній території, як «спільноту» залежно від власних, пов'язаних з нею та/або її місцем, інтересів. Якщо зовнішнє визначення виявиться прийнятим місцевими жителями, то воно надалі може стати основою для самоідентифікації та формулювання і відстоювання власних інтересів.

По-друге, включеність до локальної спільноти може бути частковою та нерегулярною за інтенсивністю – залежно від інтересів і цілей, які пов'язуються зі спільнотою. Іншими словами, така спільнота може бути побудована та таких же підставах, що і будь-які інші асоціації за інтересами, а не лише на основі «приписаного» територіального статусу. Більше того, такі групи істотно збільшують інтенсивність соціальних контактів усередині самої спільноти.

Відмінності між «спільнотою з обмеженою відповідальністю» як добровільним об'єднанням місцевих жителів і традиційно інтерпретованим сусідством, заснованим на етнічній близькості, виразно показані у дослідженні Герберта Ганса, присвяченому вивченню італійської громади району Вест Енд в Нью-Йорку. Г. Ганс називає жителів громади «міськими селянами» (*«urban villagers»*), оскільки, незважаючи на проживання у великому мегаполісі, вони продовжували практикувати традиційний спосіб життя, заснований на особистих зв'язках, взаємне визнання та підозрілість щодо сусідів, які не входять до громади. Це призвело до

неможливості їх об'єднання з іншими жителями Вест Енду для реалізації спільних інтересів, які полягали у збереженні району, який зрештою було значно перебудовано.

Завдяки Г. Гансу та його роботі 1962 року «Урбанізм і субурбанізм як спосіб життя» не тільки термін «міські селяни» міцно увійшов до теорії та практики міських досліджень, а й були піддані переосмисленню ключові положення концепції Л. Вірта щодо міського способу життя. На думку Г. Ганса, висновки Л. Вірта можуть стосуватися хіба що так званого «внутрішнього міста» («*inner city*»), умови життя в якому не можуть бути поширені на все місто і, особливо, на передмістя. Крім того, аргументи Л. Вірта щодо впливу розміру, щільності і гетерогенності населення на формування специфічно міського способу життя виявляються непереконливими навіть для «внутрішнього міста». Г. Ганс пропонує власну класифікацію міських жителів, відстоюючи думку про те, що існує не один, а як мінімум, п'ять різних «міських способів життя» (так звана «композиційна теорія»):

1. «Космополітичні» студенти, артисти, художники, письменники, музиканти та інші інтелектуали та професіонали воліють жити в місті, щоб бути ближче до значимих для них культурних об'єктів.

2. Неодружені й бездітні воліють залишатися в місті, щоб бути ближче до роботи і розваг.

3. Етнічні «міські сільські жителі» живуть у громадах з сильними внутрішньогруповими зв'язками і ставляться з підозрою до всього, що знаходиться за межами їх спільноти.

4. Бідні й самотні представники етнічних меншин зазвичай займають найдешевше житло.

5. Також у місті залишаються ті, хто постраждав внаслідок низхідної соціальної мобільності, та позбавлені можливості переїхати в інше місце.

Г. Ганс доводить, що, з одного боку, для формування міських способів життя ключове значення мають не стільки відмінності між містом і не-містом (інтерпретованих в термінах екологічного підходу), але широкий спектр соціально-економічних чинників, а з іншого, – відмінності між життям у місті і життям в передмісті можуть не бути настільки істотними, як це уявлялося представникам чиказької школи. Такі висновки ведуть до переосмислення всієї спадщини класичної соціології міста.

Знаковою фігурою в такому переосмисленні є Клод Фішер, чії роботи «Жити серед друзів» та «Міський досвід» були одними з перших досліджень міських соціальних мереж і поклали початок так званій «субкультурній теорії урбанізму».

Продовжуючи думку Г. Ганса, К. Фішер стверджує, що місто виступає сприятливим середовищем для розвитку, диференціації та взаємодії різних груп людей, які поділяють спільні інтереси і орієнтації й практикують різні «міські способи життя», підтримує не так боротьбу, як

співіснування різноманітних субкультурних груп. Водночас К. Фішер погоджується і з Л. Віртом в інтерпретації чинників, які впливають на міський досвід (чисельність, щільність і гетерогенність населення).

Для К. Фішера розмір групи виступає центральним чинником урбанізму – на його думку, міське середовище має надавати певну «критичну масу», необхідну для того, щоб люди, які поділяють спільний інтерес, стали діючою субкультурою. Саме ця «критична маса» підтримує взаємодії серед однодумців і оформлює та підсилює внутрішньогрупову ідентичність. Розмір міста в даному сенсі важливий у двох аспектах. По-перше, чим більше місто, тим вище спеціалізація в ньому, а по-друге, тим більш різноманітним в етнічному відношенні є його населення. Різноманітність і є тим, що вирізняє «міський досвід». К. Фішер пише: «Урбанізм оформляє соціальне життя – не руйнуючи, однак, соціальні групи, як вважали детерміністи, але навпаки, посилюючи їх. Найбільш значущий соціальний ефект від розміру спільноти полягає у розвитку різних субкультур. <...> Подібно до композиційної теорії, субкультурна теорія стверджує, що в міському середовищі продовжують існувати близькі соціальні кола. Але подібно до детермінізму, вона поділяє погляд, згідно з яким оточення значно змінює спільноти, особливо – сприяючи виникненню і розвитку субкультур».

Згідно з К. Фішером, місто не тільки зберігає традиційні (як правило, етнічні) групи або навпаки, сприяє однаковості городян, але створює різноманітність культурних спільнот, забезпечуючи можливості для самовираження різних груп. Ознакою урбанізації може слугувати різноманітність міських жителів – ідея, що входить у протиріччя з основним положенням класичної міської соціології про універсалізацію міського способу життя, породжувану масовим суспільством. Відповідно, зіммелівська «бездушна байдужість» городян може трактуватися як наслідок не тільки емоційної перевантаженості, але і як відчуженість і підозрілість щодо представників інших субкультур.

Інтерпретацію К. Фішером спільноти як субкультурної групи, чий зв'язок з місцем виявляється не суттєвим, можна вважати симптоматичною з точки зору зміни трактувань міських спільнот як таких. Міські спільноти можуть бути малими або великими, включати в себе сусідство у межах вулиці чи кварталу або ціле місто чи навіть систему поселень, мати в своїй основі етнічні зв'язки або спільні інтереси, конструюватися на основі спільної території або взагалі не мати жодної просторової прив'язки. Така ситуація призвела до формулювання ідеї «звільненої спільноти» (*«community liberated»*), запропонованої Б. Веллманом і Б. Лейтоном. Суть її полягала в тому, що спільнота як предмет досліджень має бути «звільненою від просторових обмежень», оскільки городяни воліють формувати первинні групи, які не обмежені сусідськими зв'язками, і часто такі, які взагалі жодним чином до них не відносяться. Б. Веллман і Б. Лейтон стверджують, що ті, хто має сильні зв'язки з сусідською

спільнотою, як правило, володіють меншими економічними і соціальними ресурсами і здатністю для того, щоб вибудовувати контакти поза їх місцем проживання. Дослідження К. Фішера у Північній Каліфорнії показує, що дійсно люди з більш високим рівнем освіти і доходу більшою мірою включені в ширший «географічний контекст» і меншою мірою прив'язані до місця проживання.

Таким чином, «класичні» дослідження спільнот виходили з ряду припущень про те, чим міські співтовариства є, а саме:

1. Спільнота має бути однорідною на тлі різноманітності міста.
2. Індивіди повинні взаємодіяти в основному з членами «своєї» спільноти й меншою мірою з людьми ззовні.
3. Спільнота мусить мати територіальну локалізацію.

Якщо для часів соціологічної класики така інтерпретація спільнот, можливо, і була справедливою, то в сучасних умовах під такий опис підходять, швидше, сільські спільноти, ніж міські – тому не випадкова наявність в рамках досліджень спільнот значного числа робіт на цю тему, зокрема – в радянській соціології. Однак, якщо відкинути третю ознаку (територіальну локалізацію спільноти), то, мабуть, як і раніше, можна погодитися з ідеєю про місто як осередок спільнот.

Відповіддю на складності у визначенні та вивченні міських спільнот з боку Б. Веллмана і Б. Лейтона є застосування ними концепту соціальних мереж для їх опису. Мережевий підхід (*social network approach*) в описі та аналізі міських спільнот має ту перевагу, що краще відображає дійсний досвід городянина, включеного в різні контексти міського життя. Ця включеність часткова, а тому його приналежність до тієї чи іншої групи не може описати його життя повною мірою. Мережевий підхід якраз і дає змогу звернути увагу на зв'язки між людьми, котрі долають міжгрупові кордони. У той же час, як показують дослідження, соціальні мережі багато в чому перебирають на себе ті функції, які вважаються характерними для спільнот, інтерпретованих як первинні групи, а в деяких випадках виконують їх краще за рахунок зменшення тиску соціального контролю.

Останнім часом мережевий підхід у вивченні міських спільнот доповнився аналізом зв'язків і взаємодій, опосередкованих інтернет-комунікаціями. Так, наприклад, неодноразово згадуваний нами американсько-канадський соціолог Баррі Веллман, доходить висновку про те, що групоорієнтовані мережі поступаються своїм місцем індивідуалізованим мережам – феномен, який він називає «мережевим індивідуалізмом» (*networked individualism*). «Перехід» істотної частини соціальних зв'язків і відносин до інформаційно-технологічного середовища цілком підтверджує сучасні трактування сучасного міста як «цифрового» (*cybercity*).

Як мережевий підхід, так і концепція К. Фішера, підкреслюють ще один важливий момент у функціонуванні міста: люди і спільноти можуть не тільки конкурувати один з одним або шукати примирення і гармонізації інтересів, а й просто уникати небажаних контактів. Важливий крок у розвитку цієї ідеї зробив Річард Сеннет у своїй роботі «Використання безладу: персональна ідентичність і міське життя».

Р. Сеннет стверджує, що істотна частина середнього класу, прагнучи захиститися від викликів міського життя, замикається у власному світі з мінімумом соціальних контактів. У відповідь на складність (*complexity*) міста і його жителів вони виробляють систему упереджень щодо інших мешканців міста, яка стає центральною частиною сприйняття і ставлення до них. Щоб зберегти своє стереотипізоване бачення себе і навколишньої дійсності (яке може похитнутися в результаті взаємодій), вони намагаються мінімізувати свій міський досвід, обмежуючись переважно контактами всередині «свого» безпечного і «чистого», відносно однорідного у соціальному і культурному відношенні передмістя. Така поведінка зумовлена прагненням наблизитися до конвенційної моделі «життя сім'ї середнього класу». Оскільки цей образ поділяється більшістю, кожен конкретний представник класу виявляється подібним іншому, і разом вони утворюють досить однорідне середовище. Образ того, чого слід прагнути, з акцентом на комфорті й безпеці, який поділяється більшістю, гомогенність соціального оточення стають базою для розвитку почуття приналежності і основою для інтерпретації жителів як «спільноти». Однак, як показує Р. Сеннет, цей образ виявляється підробкою, а спільнота – міфом, в той час як в реальності за взаємним визнанням і доброзичливістю стоїть небажання брати на себе відповідальність у разі залучення до більш тісних відносин.

Таким чином, як ми бачимо, представники субкультурного і мережевого підходів переосмислюють класичну інтерпретацію спільнот у напрямку відмови від розгляду їхньої локальності як основної ознаки. Р. Сеннет йде далі, показуючи, що навіть за наявності низки подібних соціальних і культурних рис у людей, що проживають компактно на одній території, просторова близькість може не бути чинником існування спільноти.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке міські спільноти?
2. Як досліджують міські спільноти?
3. Які класичні підходи до визначення та дослідження міських спільнот?
4. Що таке субкультурний підхід у дослідженні спільнот?
5. Що таке мережевий підхід у дослідженні спільнот?

Тема 3. Дослідження міських просторів.

Фактичний міський простір та ідея міського простору. «Право на місто» (А. Лефевр).

Міський простір як умова спілкування та формування міської громади.

Дослідження міського простору.

Дискримінація у міському просторі та міський активізм.

За думкою Дж. Джейкобс, міські публічні простори покликані допомогти городянам знайти спільну мову – «спільну мову тротуару». Саме таке трактування є переважаючим як серед дослідників, так і різного роду «практиків» – від проєктувальників і забудовників до обивателів та представників громадськості.

У даній інтерпретації символом публічного простору є «агора» – місце зустрічі жителів поліса, обговорення ними важливих питань і вироблення спільної думки. Згідно з Ю. Хабермасом, публічний простір – це простір комунікації, що передбачає взаємне визнання тих, хто бере у ній участь; необхідний посередник між «системою» і «життєвим світом» – державними та економічними інститутами, які прагнуть до тотального контролю й управління, з одного боку, і суто приватною сферою, з іншого. Х. Арндт більш чітко пов'язує публічність і територію, кажучи про різні «міські агори» як місця безпосередньої зустрічі громадян – місця, які передбачають рівність і свободу учасників взаємодій. Саме публічні місця, на думку дослідниці, об'єднують людей у соціальне ціле й відкривають можливості для формування колективної ідентичності.

Так вважають не тільки філософи, але й дослідники, які мають відношення до вивчення міст. Так, наприклад, Ш. Зукін стверджує, що публічний простір характеризується: громадським управлінням (1), вільним доступом для всіх (2) та орієнтацією багатьох людей на громадські цілі (3). А відомий російський урбаніст В. Глазичев (цілком у веберівському дусі) відстоює думку про те, що саме публічні (загальні, відкриті для всіх і кожного) міські простори сприяють формуванню «городян» як спільноти, що усвідомлює власну відповідальність за своє місто і робить відповідні кроки для реалізації спільних інтересів. З. Бауман наполягає на ролі публічних просторів у подоланні «міксофобії»..

Існує, однак, чимало авторів, які критикують даний підхід як ідеалістичний. Основними напрямками критики є такі:

По-перше, далеко не всі громадські (потенційно відкриті для бажаючих) простори є дійсно публічними. Так, Р. Сеннет, З. Бауман, Ш. Зукін та ін. говорять про те, що у містах «споживачі часто користуються спільними фізичними просторами сфери споживання, такими як концертні або виставкові зали, туристичні курорти, місця для занять спортом, торгові пасажі

й кафетерії, не вступаючи у жодні фактичні взаємодії». Говорячи про такі місця (додаючи до цього переліку транзитні місця, пов'язані з мобільністю), французький антрополог М. Оже вводить термін «не-місця» («*non-places*»). Це місця, позбавлені власного смислу, історії, ідентичності: «транспортні комунікації, великі комерційні та сервісні центри, аеропорти, автодорожні розв'язки, склади, особливо агресивна реклама тощо».

По-друге, якщо у визначенні публічних просторів акцентувати увагу на їхній функції забезпечувати вільну взаємодію, то в умовах сучасного суспільства абсолютно не обов'язково, щоб цей простір був прямо пов'язаним з територією. Так, Дж. Уррі пише: «Соціологія, як і інші соціальні науки, надмірно фокусується на взаємодії віч-на-віч між людьми і всередині соціальних груп. Соціологія стверджує, що саме такий контакт, є найважливішою формою соціальної інтеракції. Тим часом це твердження є проблематичним, оскільки існує маса зв'язків між людьми та соціальними групами, які не ґрунтуються на регулярній взаємодії лицем до лица. Це множинні форми “уявної присутності”, які реалізуються завдяки різним об'єктам і зображенням, що дозволяє взаємодії здійснюватися крізь і всередині множинного соціального простору». Це не означає, що міські публічні простори повністю втратили своє значення. Однак очевидно, що істотна частина пов'язаної з ними активності перемістилася до «віртуального середовища».

По-третє, актуальна публічність того чи іншого простору ситуативна: за одних обставин він є публічним (маючи на увазі характер людських взаємодій), за інших – ні. Л. Малес у зв'язку з цим пише: «Публічний простір <...> для сучасної української ситуації найчастіше закріплюється за центром. І якщо невеликі міста обживають його швидко, як павук кут, оскільки соціальна мережа тут щільна: є публіка, є стометрівка, на яку виходять “на прогулянку”, то у великих містах інакше – площа тут стає ситуативним акційним публічним простором, оскільки вона розрахована на організовану публічність, наприклад, парад або концерт. І поза такими акціями, святами вона пустує, що характерно для центральних площ Києва, Харкова, деяких інших пострадянських міст».

По-четверте, «публічність» просторів задається відмінністю між публічним та приватним, що нерідко по-різному інтерпретується представниками різних груп – те саме місце може трактуватися одними як «публічне», іншими як «приватне» або мати різну ступінь вираженості цих визначень. Найчастіше такі відмінності виявляються в прагненні прямо або непрямо приватизувати «спільні» простори (у вигляді будівництва гаражів, зашкленних балконів, створенні городів; шляхом трансформації тимчасових літніх кафе на повноцінні відбудовані заклади на колись суспільній території з подальшим узаконенням споруди; заповнення вулиць і площ міста «тимчасовими» ринками як перешкодами для мітингів і демонстрацій тощо).

По-п'яте, сам факт визнання тих чи інших просторів «публічними» не гарантує однозначного трактування правил поведінки в даному місці. Так, наприклад, «публічне місце» може інтерпретуватися різними суб'єктами як місце для дитячого майданчика, або для стоянки/паркування автомобіля, або для відпочинку пенсіонерів, або для дозвілля молоді тощо. Сама характеристика місця як «публічного», відповідно, містить в собі потенціал не тільки для толерантної, а й для конфліктної взаємодії, оскільки різні групи можуть вважати прийнятною абсолютно різну поведінку. А риторика необхідності забезпечення рівного доступу до простору часто служить засобом для відмови в цьому доступі для небажаних груп – зазвичай опонентів влади.

По-шосте, публічні простори різняться між собою функціонально, орієнтовані на різні види публічної активності. О. Паченков зазначає, що з приходом Нового часу класичний змішаний міський громадський простір зник: «Різні функції були рознесені по різних місцях: для суду призначалася одна площа, для молитви – інша, для ринку – третя. З'явилися і стали такими, яких жорстко дотримувалися, уявлення про те, що підходить і не підходить до конкретного місця, діяльність, яка йому не відповідала, повинна була бути з нього вигнана».

Також публічний простір може бути об'єктом маніпулювання: не будучи спочатку створеним для якихось особливих видів діяльності або особливої публіки, за рахунок його облаштування місце стає вираженням інтересів певних груп городян. Так, наприклад, політикою міської влади перед виборами стало обладнання міських парків, скверів, дворів тощо лавками. Причому їх кількість, істотно збільшується перед кожними черговими виборами аж ніяк не пропорційно числу тих, хто їх потребує. Тут очевидним є розрахунок на підтримку з боку пенсіонерів, що становлять більшу частину активних виборців, що провокує оцінку такого благоустрою як «підкуп виборців», причому офіційною міською владою (використання «адміністративного ресурсу») за гроші платників податків.

По-сьоме, на практиці публічний простір не є відкритим абсолютно для всіх бажаючих, і в його визначенні важливу роль відіграє характер публіки, яка має зв'язок з тим чи іншим простором. Навіть Ю. Хабермас погоджувався з тим, що його ідея публічного простору як простору комунікації передбачає не будь-яких учасників, але саме освічену публіку. Тим більше очевидно, що різні міські публічні простори виявляються «окупованими» різними публіками. Так, наприклад, В. Глазичев пише: «Ще в роки моєї юності московські бульвари дуже чітко спеціалізувалися за “свою” публікою. На Чистопрудному бульварі грали в шахи. Це був неформальний шаховий клуб, що існував усі 50–60 роки. На Гоголівському бульварі в шахи категорично не грали, зате там грали в доміно, вставивши замість столу фанерку в паз між дерев'яними рейками спинки лавки. На Тверському бульварі міняли марки».

Принципово важливим є те, що відмінності публіки у публічних місцях зумовлені не лише символічними значеннями певних місць, їхніми традиціями тощо як такими, але й їхньою прямою функціональністю як власне публічних місць, так і прилеглих територій. У першому випадку (орієнтація на символічне значення місця) прикладом може слугувати наповнення центрів великих міст приїжджою з віддалених районів або передмість публікою (на вихідні або у свята), яка виразно відрізняється за стилем одягу, використання мови, поведінки тощо від «місцевих жителів», або заповнення музеїв і кафе туристами. У другому випадку доречно звернутися до ідеї П. Бурдьє про гомологію фізичного й соціального просторів – люди прагнуть жити поруч з тими, хто близький їм за соціальним станом. Цілком логічно, що у місті, де має місце соціальна сегрегація, публічні простори зазвичай обживаються, насамперед, тими, хто живе недалеко від них. Отже, самі простори є місцями, відкритими не стільки для всіх, скільки для «своїх» – для тих, хто є соціально, культурно, стилістично тощо близьким, і поява когось, хто «не вписується у формат» місця, зазвичай зустрічається, як мінімум з настороженістю, якщо не з ворожістю. Вдалий опис такого досвіду представлено, наприклад, у феміністичній критиці. Цікавий в даному відношенні приклад наводить А. Желніна. Аналізуючи досвід спеціально створених у Санкт-Петербурзі «креативних просторів», які мають на меті бути середовищем для комунікації та взаємодії, вона виявляє досить радикальне відгородження креативних просторів і креативного класу від міста та інших городян: «фактично відбувається викроювання окремого, сегрегованого простору для “креативних” жителів».

Конфліктність публічного простору добре помітна, зокрема, на прикладах молодіжних угруповань, чому присвячено чимало літератури. У роботах українських авторів добре розробленою є тема символічної боротьби за «спільний» простір. Все сказане вказує на певну утопічність погляду на публічний простір як місце толерантності та прийняття іншого як партнера по взаємодії і рівноправного учасника процесу вироблення спільних уявлень. Це означає, що публічний простір лише частково є місцем взаємодії міських спільнот. У кращому випадку в межах таких просторів взаємодіють спільноти, які самі по собі є близькими в соціальному, культурному, просторовому відношенні, а значить, такими, які характеризуються подібними поглядами на місто, інші ж виявляються виключеними з взаємодії.

Така ситуація перешкоджає розгляду міських публічних просторів як місць формування спільного для різних спільнот бачення міста, що лежить в основі спільної міської ідентичності. Іншими словами, на основі проведеного аналізу можна стверджувати, що було б перебільшенням вважати, що різні спільноти безпосередньо взаємодіють у міському просторі. Більш того, низка концепцій, які описують мобільність, стверджують, що в сучасному світі складно говорити про безпосередню (*face to face*) взаємодію й *усередині* спільнот.

Питання для самоконтролю:

1. Які ідеї щодо міського простору існують?
2. Що таке «право на місто»?
3. Які є підходи до інтерпретації міського простору?
4. Які існують прояви дискримінації у міському просторі?

Тема 4. Місто як культурне утворення

Сприйняття міста. Ментальні карти. Місто реальне та уявне. Ідеології та дискурси про місто. Місто як цінність та культурна форма.

Міська ідентичність. Місто та пам'ять. Зв'язок з містом: основні концепції та підходи.

Дослідження інтерпретацій міста та зв'язку з містом.

Визнаним класиком у розробці теми сприйняття міста є Кевін Лінч, який опублікував у 1960 році роботу «Образ міста» («*The Image of the City*»). Використовуючи три різних міста як приклади (Бостон, Джерсі і Лос-Анджелес), К. Лінч показує, що люди розуміють своє оточення як стійке і передбачуване, формуючи ментальні карти (*mental maps*), що включають п'ять елементів:

- шляхи – вулиці, тротуари, стежки та інші канали, якими люди переміщуються;
- кордони – межі, які сприймаються, такі як паркани, будівлі, береги;
- райони – відносно великі частини міста, що розрізняються за своєю ідентичністю або характером;
- вузли – центри чого-небудь або перехрестя;
- орієнтири – об'єкти, які легко ідентифікуються і служать для впізнання місць.

У тій же книзі Лінч вводить поняття «уявлюваність» («*imageability*») – властивість фізичного об'єкта викликати у спостерігача стійкий яскравий образ, і «знаходження шляху» («*wayfinding*») – всі способи, за допомогою яких люди і тварини орієнтуються у фізичному просторі і пересуваються від місця до місця.

З часу створення К. Лінчем своєї концепції виявлення ментальних карт стало однією з найбільш популярних тем досліджень по всьому світу.

Ключовим недоліком досліджень ментальних карт є, по-перше, зведення сприйняття міста виключно до сприйняття міського простору, а по-друге, – нерідке ігнорування авторами досліджень питання про те, хто сприймає місто – очевидно, що особливості того, хто сприймає, істотно впливають на зміст сприйняття.

Ці недоліки могли б бути ліквідовані у соціологічних дослідженнях, проте в них тематика сприйняття міста зустрічається дуже рідко і не є основною. Зокрема, це є причиною того, що одна з

перших робіт, присвячених сприйняттю міста, яка могла б стати класичною в даній темі, виявилася маловідомою і не перекладеною з польської мови. Йдеться про роботу Флоріана Знанецького «Місто у свідомості його мешканців», написану 1931 р. – співавтор «Польського селянина в Європі та Америці» і один з видних представників чиказької школи, на наш погляд, заслуговує на більшу увагу до своєї творчості.

Ф. Знанецький виокремлює два напрямки міських досліджень, що існують у його час. По-перше, це трактування міста як сукупності складних суспільних явищ, пов'язаних з міською спільнотою – бідність, злочинність, театр і кіно, окремі професії і класи, сімейне життя тощо. По-друге, аналіз міста як просторового утворення. Прикладом останнього підходу є «людська екологія» чиказької школи. Ф. Знанецький зауважує, що люди дійсно живуть на міській території і з цієї причини вважаються «жителями» міста; просторові умови їхнього життя впливають на їхнє життя: це, однак, не означає, що вони можуть бути повністю поміщені в цю територію як в будинок або трамвай. Зрештою, вони є не тільки тілами, а й особами, які відчують та діють, і в цьому відношенні вони не знаходяться в місті, але – якщо так можна висловитися – місто знаходиться у сфері їх спільного досвіду й діяльності, вони його створюють як найскладнішу суспільну структуру.

Міська спільнота є сукупністю різних спільнот, об'єднаних на різних підставах – професійних, класових, релігійних, етнічних тощо. Ф. Знанецького цікавить «відчуття духовної спільності, завдяки якому місто існує як людська цілісність» (*całość humanistyczna*). Це відчуття автор намагається дослідити, відштовхуючись від ідеї про те, що суспільний зв'язок (зв'язок між індивідами, групами, індивідом і групою) передбачає наявність певних взаємних зобов'язань і очікувань від партнерів по взаємодії.

Ключові висновки його дослідження можна сформулювати таким чином:

- ірраціональна прив'язаність до міста, яка виникає з безлічі емоційно забарвлених зв'язків;
- практичні міркування;
- комплекс звичок, які людина не хоче міняти;
- соціальні зв'язки з іншими жителями.

Ідентифікація індивіда в контексті його зв'язку з містом неминує зачіпає питання про соціалізацію індивіда. Це, в свою чергу, змушує звернутися до досвіду психології взагалі та психології середовища (*environmental psychology*), зокрема. Психологічний підхід відштовхується від ідеї впливу фізичних умов (середовища) на соціалізацію індивіда, при цьому «середовищем» в даному випадку виявляються елементи як природного, так і міського середовища (*built environment*). Для дослідника психології середовища проблема міського існування виявляється сфокусованою навколо впливу фізичних властивостей і вимірів міського середовища у всіх можливих проявах. При цьому є чітке уявлення про те, що не існує фізичного

середовища, яке не було б при цьому середовищем соціальним, культурним та психологічним. Тому метою є не встановлення нової версії екологічного детермінізму (наприклад, архітектурного), а створення підстав для зміщення дослідницької оптики з постійно досліджуваного соціального контексту на часто ігнорований фізичний контекст. Не дивно, що при такому інтересі до міського середовища дисципліна має явні перетини з соціологією міста.

З самого початку слід зазначити, що поряд з «психологією середовища» для зазначеної дисципліни застосовуються й інші назви: психологія навколишнього середовища, інвайронментальна психологія, іноді – екологічна психологія. Це продиктовано як особливостями перекладу терміну «*environmental psychology*» з англійської мови, так і деякими акцентами, які розставляли автори відповідних концепцій.

У контексті, який нас цікавить, основним результатом середовищної соціалізації виступатиме зв'язок з місцем, що є предметом вивчення різних наук – психології, соціології, антропології, географії.

Для позначення зв'язку з місцем в сучасній науці використовується велика кількість подібних понять – «прив'язаність до місця» (*place attachment*), «ідентичність місця» / «ідентифікація з місцем» (*place identity*), «почуття місця» (*sense of place*), «залежність від місця» (*place dependence*), «включеність» (*embeddedness, insidedness*), «вкоріненість» (*rootedness*), «почуття приналежності» (*belongingness*), «задоволеність місцем проживання» (*residence satisfaction*), «значення (значущість, сенс) місця» (*place meaning*), «топофілія» (*topophilia*); також поширені поняття, пов'язані з психологічними характеристиками місця як такого – «дух місця» (*spirit of place*), і зі ставленням до пов'язаних з місцем спільнот – «прив'язаність до спільноти» (*community attachment*), «почуття спільноти» (*sense of community*) та ін. Відома польська дослідниця Марія Левицька зазначає, що така ситуація обумовлюється відмінностями в теоретичних передумовах вчених, які прийшли до досліджень зв'язку з місцем з різних наук (соціологія, психологія, географія, антропологія тощо), що є досить характерним для будь-якої міждисциплінарної сфери. Так, наприклад, соціологи, феноменологи, географи частіше використовують поняття «почуття місця», тоді як психологи – «прив'язаність до місця» і «ідентичність місця» / «ідентифікація з місцем».

Наведемо деякі приклади визначення понять.

«Прив'язаність до місця» – «афективний зв'язок між людьми і специфічними місцями; «символічне ставлення до місця, сформоване людьми на підставі емоційних значень, що культурно поділяються»; «суб'єктивне сприйняття людиною її навколишнього середовища і більш-менш свідомі почуття по відношенню до неї».

«Почуття місця» – «особливий досвід людини в певних (фізичних) умовах»; «результат навичок або звички».

«Дух місця» – «комбінація характеристик, які викликають особливе почуття або відчуття унікальності місця».

«Топофілія» – «афективний зв'язок людини і місця».

Дані поняття нерідко використовуються як взаємозамінні – їхній зміст полягає в тому, що в силу різних причин у людей формуються певні емоційні стосунки до тих чи інших місць. Можна відзначити також, що, як показують дослідження, більшість шкал, розроблених для вимірювання зв'язку з місцем, виходячи з різних понять, досить сильно корелюють між собою, що провокує сумніви в необхідності такого розмаїття.

У той же час їх не можна вважати повністю взаємозамінними – швидше, вони складають певне термінологічне поле, виражаючи різні значення зв'язку з місцем. Так, наприклад, Р. Стедман інтерпретує «почуття місця» як таке, що складається з трьох компонентів, виражених в різних концептах, – «прив'язаність», «ідентифікація» і «залежність», що відносяться до афективного, когнітивного і поведінкового проявів зв'язку з місцем, відповідно. Розрізнення афективної прив'язаності і когнітивної ідентифікації є досить популярним – у першому випадку йдеться про емоційний зв'язок, тоді як у другому – про уявлення про ті категорії, з якими людина себе ідентифікує, зокрема, про відмінності між різними ідентитетами. Однак з цим згодні не всі автори. Так, наприклад, Д. Вільямс трактує «прив'язаність» як більш широке поняття, яке включає в себе «ідентифікацію», яка визначається як емоційний безумовний зв'язок з місцем, і «залежність від місця», що описує інструментальне ставлення до місця, ступінь якого може бути виміряною на різних підставах. Інші автори трактують «прив'язаність» і «ідентифікацію» як дві фази одного процесу тощо.

Незважаючи на популярність терміну «ідентичність місця» / «ідентифікація з місцем», Г. Прошанські не сформулював визначення, на підставі якого дане поняття могло б бути операціоналізованим і використаним у дослідженнях: «попурі спогадів, понять, інтерпретацій і пов'язаних з ними відчуттів, що відносяться до конкретних місць, так само, як і сукупностей місць». Набагато більш успішні спроби співвіднести ідентичність і місце були реалізовані значно пізніше в роботах Глініс Бріквелл «Соціальна репрезентація і соціальна ідентичність» 1993 року і Клер Твіггер-Росс та Девіда Узелла «Місце і процеси ідентифікації» 1996 року [649].

Г. Бріквелл ґрунтується, в першу чергу, на концепції Г. Тешфела, яка спрямована на опис ролі соціальних уявлень в груповій динаміці. Як вже було сказано, Г. Тешфел визначає ідентичність як «напрям індивідуального знання про приналежність до певної соціальної групи, що має емоційне і оцінне значення для індивіда та його членства в групі». В її основі лежить соціальна категоризація; міжгрупова взаємодія визначається, перш за все, членством індивіда в тій чи іншій соціальній групі: «Соціальна ідентичність визначається приналежністю людини до

різних соціальних категорій: раси, національності, класу, статі тощо». Таким чином, з функціональної точки зору соціальні репрезентації звичайно є продуктами групової динаміки, покликаними служити груповим інтересам. Тому місце (як і будь-яка інша категорія) може стати частиною ідентичності людини, якщо:

1. Дає їй відчуття протяжності (*continuity*);
2. Дозволяє відрізнити себе від інших (*distinctiveness*);
3. Є джерелом позитивної самооцінки (*self-esteem*);
4. Дає відчуття ефективності та контролю над оточенням (*self-efficacy*).

К. Твіггер-Росс і Д. Узелл використовують схему Г. Бріквелл у своєму дослідженні жителів району Ротерхайд в Лондоні. Вони з'ясували, що жителі з високим ступенем зв'язку з місцем описують своє місце і своє ставлення до нього так, щоб підтримувати і розвивати власну ідентичність. Це добре видно, наприклад, у тому, що городяни зазвичай негативно оцінюють особливості сільського життя, в той час як сільські жителі оцінюють властиві йому «тишу і спокій», переважно, позитивно. Маючи на увазі порівняння з іншими, можна говорити про те, що різні ідентифікаційні категорії для позначення себе та інших можуть бути використані залежно від індивідуального та/або групового досвіду, що підтверджується, зокрема, і нашими дослідженнями.

Прояснити інтерпретації зв'язку з місцем можна на підставі того, яким чином дослідники формують відповідні шкали в емпіричних дослідженнях.

Одна з перших таких шкал запропонована Едвардом Релфом. Він пропонує градацію відношення людини до місця залежно від ступеня відчуття включеності, «буття всередині»:

- «екзистенціальна виключеність» (*existential outsidership*) – відчуженість; відсутність приналежності; «бездомність» (приклад: результат еміграції в країну з чужою культурою);
- «об'єктивна виключеність» (*objective outsidership*) – оцінка місця з позиції зовнішнього спостерігача; опис з використанням універсальних категорій (приклад: географ, антрополог, відсторонений від предмета свого вивчення, архітектор-проектувальник тощо);
- «випадкова виключеність» (*incidental outsidership*) – місце як фон для подій, коли самі події важливіше місця, в якому відбуваються; звичайно відноситься до короткострокових відвідин (приклад: участь у конференції);
- «непряма включеність» (*vicarious insidership*) – сприйняття місця на основі його описів в літературі, музиці, кінематографі тощо (приклад: Дублін у романі «Улісс» Дж. Джойса; Лондон у книгах Ч. Діккенса);
- «поведінкова включеність» (*behavioral insidership*) – акцентування уваги на будинках, зовнішньому вигляді, ландшафті (приклад: туристи);

- «емпатична включеність» (*empathetic insidedness*) – емоційне переживання місця; акцентування уваги не так на зовнішньому вигляді, як на символічному значенні, емоціях, що виникають (особи, що ідентифікують себе з місцем, розуміючи його значення і символіку);

- «екзистенціальна включеність» (*existential insidedness*) – переживання місця без свідомої рефлексії при повній ідентифікації з ним – місце як частина людини, людина як частина місця (приклад: корінні мешканці, які проживають в даному місці протягом поколінь).

Згодом було розроблено значну кількість шкал для вимірювання зв'язку з місцем.

Аналіз різних шкал, що використовуються для вимірювання зв'язків людини з місцем, дозволяє зробити низку висновків щодо факторів, що впливають на неї, їхньої структури та основних залежностей. Зв'язок з місцем включає в себе оцінку фізичного і соціального середовища; їхню оцінку з точки зору задоволення різних функціональних (безпека, інфраструктура, можливості спілкування, роботи, самореалізації тощо) і психологічних (позитивна самооцінка, визнання, групове членство тощо) потреб. Кожен з елементів оцінюється, виходячи з різних уявлень про їх важливість, рівня домагань, культурної компетенції, досвіду соціалізації, перебування в даному місці і порівняння з іншими місцями тощо. Зі ступенем зв'язку з місцем, найбільшою мірою пов'язані вік, освіта, культурний капітал, рівень соціальних зв'язків і соціальної активності, рівень і характер просторової мобільності, ступінь задоволеності життям.

контексті психологічного зв'язку з місцем для аналізу міської ідентичності важливе значення мають кілька понять, які не розглядалися раніше. Перше з них можна перекласти як «міська ідентичність» (*urban-related identity*). Так для М. Лаллі «міська ідентичність» є найбільш загальним концептом для вираження зв'язку індивіда з містом; у його інтерпретації місто стає загальним символом індивідуального (міського) досвіду. Міська ідентичність в даному випадку являє собою аспект особистісної ідентичності і виступає результатом складних зв'язків між особистістю і міським середовищем.

Міська ідентичність при цьому виконує такі функції:

- місто створює ідентифікаційний контекст індивідуальної біографії;
- міська ідентичність відокремлює городян від інших людей;
- відчуття приналежності до міста сприяє формуванню оціночних атрибуцій в контексті розрізнення «Ми» / «Вони»;
- почуття «Ми» сприяє особистісному переживанню комфорту і безпеки.

Функціональну логіку розгляду міської ідентичності (*city identity*) пропонує Енрік Пол. Він розглядає міську ідентичність як пов'язану з суб'єктивним змістом ідентифікацій (*identification*), згуртованістю / щільністю мережі взаємодій (*cohesion*), задоволеністю взаємодіями (*satisfaction*) і підкріпленням (*sustainability*). Останнє трактується не лише як

зовнішнє підтвердження особистісної ідентичності, але і як основа сталого розвитку міської спільноти.

Іноді для позначення міської ідентичності використовується поняття «міської (громадянської) ідентичності» (*civic identity*). У даному випадку мається на увазі не стільки дискурс громадянського суспільства та суспільної активності (як у випадку вживання його у порівнянні з «етнічною ідентичністю» тощо), скільки «соціальна частина» зв'язку з містом. «Громадянська прив'язаність до місця» представляє собою тип соціальної прив'язаності, де місце символізує соціальну категорію, до якої належать індивіди. Відповідно, в контексті міської ідентичності такою соціальною категорією виявляються «городяни». При цьому, порівнюючи прив'язаність до соціального та фізичного середовища, останнє виявляється сильнішим на рівні міста і слабшим на рівні місця проживання всередині міста (*residential level*).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке ментальні карти?
2. Що таке міська ідеологія?
3. Що таке дискурс про місто?
4. Як місто може бути цінністю?
5. Що таке культурна форма?
6. Що таке міська ідентичність?
7. Як співвідносяться місто та пам'ять?

Тема 5. Постсучасне місто

Що таке постсучасне місто? Глобалізація та глобальне місто. Міські спільноти у інформаційному суспільстві.

Дослідження постсучасного міста: український та зарубіжний досвід.

Територіальний маркетинг та брендинг міста.

Ключовим для розгляду постсучасного міста є його включеність до глобальної економіки. Це означає, що те, що відбувається з містом і у місті, не можна розглядати поза більш широкими контекстами – участі у світовому виробництві та споживанні, ролі у світових фінансових, міграційних, інформаційних та ін. потоках, конкуренції з іншими містами тощо.

Найважливішим наслідком економічної глобалізації міста є його соціальна поляризація («дуальність»), основана на різному ступені залученості міських груп до перспективних і таких,

які динамічно розвиваються, секторів глобальної економіки (в першу чергу, пов'язаних з технологіями).

Прогрес у галузі інформаційних і комунікаційних технологій радикально збільшує значення культурної складової в житті міста – у виробництві та споживанні значень міста і його елементів, міського простору, городян, локальних спільнот тощо.

Принципово важливою є інформаційно-технологічна складова життя сучасного міста («*cybercity*»). Саме роль інформаційних та комунікативних технологій є визначальною щодо специфіки ідентичності жителів постсучасного міста в порівнянні з ситуацією, описуваною класиками міської соціології.

З одного боку, технології є причиною істотних перешкод для формування міської ідентичності. Вони не сприяють більшій комунікації представників різних міських спільнот одне з одним, а за рахунок можливостей вибіркового спілкування провокують їх фрагментацію й ізоляцію, що породжує взаємні страхи, вибудовування кордонів, зменшення кількості та зниження значущості публічних міських просторів тощо.

На цьому тлі відбувається поглиблення розриву між включеними у глобальну економіку в якості її ключових агентів виробництва і споживання «елітами», з одного боку, і «масами», зайнятими, переважно, обслуговуючими функціями, з іншого. Перші втрачають зв'язок з «місцем», стаючи багато в чому «космополітичними» і «екстериторіальними», другі, не маючи відповідних освітніх, економічних, культурних, технологічних тощо можливостей, змушені залишатися «локальними», і намагатися вибудувати власну ідентичність за допомогою смислів, пов'язаних з місцем.

Теоретичною основою авторського дослідження Харкова та Львова стали ідеї М. Кастельса, З. Баумана та ін. про те, що в умовах (пост)сучасного суспільства групи, які різною мірою включені до глобальної постіндустріальної економіки, по-різному інтерпретують місто та свій зв'язок з ним, тобто мають змістовно різну міську ідентичність. Гіпотеза щодо відмінностей у способах інтерпретації зв'язку з містом між двома групами в цілому підтвердилася: представники різних груп по-різному визначають, що означає «бути городянином», «бути справжнім жителем свого міста», як саме можливо брати участь у вирішенні міських проблем тощо. Виявлені й відмінності, пов'язані зі специфікою різних міст (Харків – Львів). Підтвердження гіпотези може вважатися аргументом на користь необхідності розгляду міської ідентичності в контексті «уявленої спільноти». При такому розгляді місто постає не «міською спільнотою», «громадою», а сукупністю спільнот, які вважають місто «своїм» й відстоюють власне «право на місто», посиляючись на власну картину світу, яка залежить від їхнього соціального, культурного, економічного тощо стану.

Визначення ідентичності міста як його сприйманої специфіки дає підстави для використання даного поняття у двох значеннях. По-перше, в контексті маркетингової діяльності, спрямованої на просування міста з комерційними цілями («маркетинговий аспект»). По-друге, в контексті формулювання уявлень про місто з метою формування загальної позитивної ідентичності його мешканців («психологічний аспект»). У першому випадку, на наш погляд, доречно говорити про бренд міста, а в другому – про уявлення, які лежать в основі міської ідентичності.

Вказані відмінності в інтерпретації диктують і різну логіку конструювання ідентичності міста:

1. Ключовим завданням брендування є створення такого образу міста, який зможе залучити певні цільові групи; уявлення городян в даному випадку виявляються вторинними. Якщо ж метою є створення позитивної ідентичності городян, то саме їхня думка є ключовою.

2. У першому випадку джерела уявлень про місто шукають, спираючись на його соціально-економічний потенціал, у другому – ґрунтуючись, переважно, на культурній сфері, історії тощо.

Поширена думка про те, що сформульовані уявлення про місто можуть використовуватися одночасно і як його бренд, і як основа для самоідентифікації його жителів. Однак така ситуація видається, хоча і бажаною, але малоімовірною. Як мінімум тому, що формування ідентичності міста потребує коштів.

3. У випадку брендингу джерелом фінансування виступають зацікавлені представники бізнесу, у випадку формулювання підстав для міської ідентичності – місцеві жителі (меценати, які не розраховують на комерційні результати). Нерідко передбачається, що в другому випадку ідентичність міста необхідно не конструювати (що суперечило б її автентичності), а «виявляти» як певну даність.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке постсучасне місто?
2. Що таке глобалізація та глобальне місто?
3. Що таке міські спільноти?
4. Які їхні особливості у інформаційному суспільстві?
5. Як досліджують постсучасне місто?
6. Що таке територіальний маркетинг?
7. Що таке брендинг міста?